

חיוב לצאת ידי שמים

הקדמה

אנו מוצאים בהלכה כמה מקרים שבהם לא נוצר חיוב ממוני רגיל, כי אם יש חיוב המכונה 'חיוב לצאת ידי שמים'. במאמר זה אסקור את המקרים שבהם חל חיוב כזה, אעמוד על עיקרי ההלכות הנוגעות לחיוב זה, וכן על ההשלכות הנובעות מכך עבור דיני בית הדין הנתקלים במקרים אלו¹. באופן כללי, אפשר לחלק את המקרים שיש בהם חיוב לצאת ידי שמים לשני סוגים עיקריים: 1. הרחבת דיני נזיקין. 2. מקרים של ספק חיוב. כמו כן יש מקרים שאינם נכללים בסוגים אלו, כגון שאדם נפטר מתשלום מחמת 'קים ליה בדרבה מיניה', עבר על גזל שאסור רק מדרבנן ועוד. מתוך הסקירה אנסה לעמוד על העקרונות לחיוב במקרים נוספים שאינם מפורטים במקורות שלפנינו.

א. נזיקין

המקור הראשון לחיוב בדיני שמים הוא במשנה (ב"ק נט ע"ב): 'השולח את הבערה ביד חרש שוטה וקטן פטור בדיני אדם וחייב בדיני שמים' בברייתא (ב"ק נה ע"ב) נאמר: 'אמר ר' יהושע: ארבעה דברים, העושה אותן פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים, ואלו הן...!'. הגמרא מבארת בפירוט כל מקרה:

1. הפורץ גדר בכותל רעוע חייב בדיני שמים, ונחלקו הראשונים האם חייב על נזק הכותל עצמו, על אבדת הבהמה או על נזקה².
2. הכופף קמתו (תבואתו) של חברו וגרם לה להישרף ברוח שאינה מצויה, או שהפך אותה ל'טמון', ובכך גרם שמדליק האש לא יצטרך לשלם על הנזק שגרם, חייב בדיני שמים. וכך פוסק השו"ע³.
3. השוכר עדי שקר להעיד לטובת חברו והוא אינו נהנה מכך, חייב בדיני שמים. ומעמידים הראשונים שמדובר במקרה שהחבר אינו משיב את הכסף שקיבל שלא כדין⁴. וכך פוסק הרמ"א⁵.

1. להרחבה בנושא זה, ראה ערך 'דיני שמים' באנציקלופדיה תלמודית. במאמר זה הדגשנו צדדים הנוגעים למעשה, וכן הבאנו מקורות נוספים שלא הובאו שם.
2. שו"ע, חו"מ סי' שצו סעי' ד וראה בסמ"ע שם ס"ק ט.
3. שו"ע, חו"מ סי' תיח סעי' יא.
4. עי' מאירי, ב"ק נה ע"ב.
5. שו"ע, חו"מ סי' לב סעי' ב.

4. היודע עדות לחברו ואינו מעיד, חייב בדיני שמים, ומדובר דווקא בעד אחד שנמנע מלהעיד,⁶ ולדעת רוב הראשונים הוא הדין בשניים שלא העידו.⁷ הגמרא מוסיפה ומונה עוד מקרים שיש בהם חיוב בידי שמים לשלם: העושה מלאכה במי חטאת ובפרת חטאת (כלומר פוסל פרה אדומה לשימוש), הנותן סם המוות (רעל) בפני בהמת חברו, המבעית (מפחיד ומזיק בכך) את חברו, מי שנשברה כדו ברשות הרבים ולא סילקה, מי שנפלה גמלו ולא העמידה. ה'מאירי'⁸ ממשיך ומונה מקרים רבים המופיעים בגמרא בתור נזקי 'גרמא', ולדבריו יש בהם חיוב בדיני שמים, על פי אותו עיקרון:⁹

וכן הרבה נכללו בדין זה... כגון ליבא וליבתו הרוח... שסה בו כלב ונחש... הרחקת סולם מן השוכך ונפיצת הפשתן... (גדר שנפרצה וגרמה לחדירת כלאים ובעל הגדר) נתיאש ולא גדרה... (אדם זרק דבר ממקום גבוה על כרים ובא אחד) סלק את הכרים... (נפלה בהמה לבור והבור) הבאיש מריחו... (בהמה) הוזקה באכילה, נפל (לבור כתוצאה) מקול הכריה...

וכן כותב מהרש"ל:¹⁰ 'דכל דיני גרמא חייבין בדיני שמים, בין מינכר, בין לא מינכר'. כך כותב הרשב"א¹¹ בנוגע למי שהתחיל בהפצת שמועה שהגיעה אל השר וגרמה לנזק כספי:

כי מלשון זה: פטור מדיני אדם; אם לא אמר הוא עצמו לשר, אף על פי שחייב בדיני שמים, אם הגיע מחמת דברו הפסד לחבירו, דכיון דהוא עצמו אינו המגיד הראשון...

דהיינו אף אם אינו חייב בדיני אדם, אם הוא הגורם להפצת המידע המזיק, יש לחייבו מדיני שמים.

לכאורה עולה מקרה נוסף מהרמב"ם,¹² שכותב לגבי שוכר שיוצא באמצע הזמן בלי להודיע מראש: 'ואם לא הודיעו, אינו יכול לצאת, אלא יתן השכר'.

מקרה זה אינו בא בגמרא בתור דוגמא ל'גרמא'. למרות זאת, בספר 'שער המשפט'¹³ בואר שאין החיוב מדיני אדם, שהרי אין זה אלא 'גרמא', כי אם חיוב בידי שמים: 'היינו דאינו יוצא ידי שמים עד שישלם ומשמתין אותו על כך, דכל הגרמות משמתין אותו עד דמסלק הזיקא...'¹⁴.

6. שו"ע, חו"מ סי' כח סעי' א.

7. רא"ה (מובא בנימוקי יוסף ב"ק כד ע"א בדפי הרי"ף) ועוד, נפסקו להלכה בסמ"ע שם ס"ק י.

8. מאירי, שם.

9. ראה גם ערוך השולחן, חו"מ סי' שפו סעי' ב.

10. ים של שלמה, בבא קמא פ"ט סי' יח.

11. שו"ת הרשב"א, המיוחסות סי' רמ.

12. רמב"ם, הל' שכירות פ"ו ה"ח; וכן נפסק בשו"ע, חו"מ סי' שיב סעי' יב.

13. שער המשפט, סי' שיב סעי' א, מובא בפת"ש, שם ד; ראה גם שו"ת דברי מלכיאל, ה' סי' רח.

14. אמנם ראה בפתחי תשובה עצמו וכן בחיבורו נחלת צבי, שחולק וסובר שזהו חיוב מדינא, משום שירד על דעת שכירות. וראה בשו"ת דברי מלכיאל, ה' סי' רי, שגם סובר שהחיוב מן הדין ומטעם אחר.

מדברי הראשונים עולה שחייב בדיני שמים כולל גם תשלומים על נזקים זניחים, ותוך ראיית המציאות באופן התואם את טובת הניזק. כך עולה מהראשונים שדנים מדוע השובר כותל רעוע חייב על כך, הרי הכותל אינו שווה כלום. ב'שיטה מקובצת' (ב"ק נה ע"ב) מובאים דברי 'תוספות רבנו פרץ', שכותב שיש לחייב על שיעור הזמן שבו היה נהנה מהכותל. הרא"ה כותב שמשלם על הזמן שבו הכותל היה עומד, וצריך ללכת על פי ההנחה שהכותל לא היה נופל בהכרח, למרות מצבו הרעוע. הרב חיים בלוך¹⁵ דן בעניין חיוב בידי שמים בנזקים שהתורה פטרה בהם, כגון נזקי 'טמון' באש, נזקי כלים בבור ועוד.

ב. פטור מחיוב

למרות הקביעה הכללית שיש ב'גרמא' חיוב בדיני שמים, 'קצות החושן'¹⁶ כותב: 'וכמה מיני גרמא איכא שנפטר מתשלומין אפילו בדיני שמים...'. 'נחל יצחק'¹⁷ הבין בדבריו שכוונתו היא שאין חיוב בדיני שמים אלא רק במקרים שבהם נאמר בגמרא שיש חיוב, ועל כך הוא משיג מדברי ה'מאירי' שהובאו לעיל. אמנם יש לציין ש'קצות החושן' לא סייג את דבריו למקרים הכתובים בגמרא, אלא כתב שאין חיוב גורף בדיני שמים, וצריך לבחון כל מקרה לגופו. וכך גם מסיק ה'נחל יצחק', שייתכן לפרש כך בכוונת 'קצות החושן'. נפרט סיבות אפשריות לפטור.

1. שוגג

כפי הנראה, בין הדברים הקובעים שאין חיוב בדיני שמים הוא שהמעשה היה בשוגג ולא הייתה כלל כוונה להזיק, כפי שכותב ה'מאירי':¹⁸ 'אלא שיש מהם שפטור אף בדיני שמים והוא שאין כונתו כלל להזיק כי הוא יודע תעלומות לב'. וכן כתב עוד ה'מאירי' בהמשך דבריו, שהדבר תלוי בכוונת המזיק, ורק אם הייתה לו כוונה להזיק - חייב בדיני שמים. כך עולה גם מדברי הרא"ה,¹⁹ ר"י מלוניל²⁰ וראב"ן.²¹ כך נראה גם בשו"ת מבי"ט:²² 'ואפילו גרמא בנזיקין דחיוב בידי שמים ליכא דלא נתכוון הוא לשום היזק...'. וכן הוא אצל בנו המהרי"ט:²³ 'אבל בדיני שמים מיהא חייבים שכוונתם להזיק אבל אלו אין כוונתם להזיק אלא לתועלת...!'

15. אמונת עתיך 98 (תשע"ג), מעמ' 121 ואילך.

16. קצות החושן, סי' לב ס"ק א.

17. נחל יצחק, סי' עה ס"ק ה-ו.

18. מאירי, ב"ק נו ע"א.

19. מובא בשיטמ"ק, ב"ק נו ע"א.

20. ר"י מלוניל, ב"ק נו ע"א.

21. ראב"ן, ב"ק שם.

22. שו"ת המבי"ט, ב סי' נד.

23. שו"ת המהרי"ט, א סי' צה.

כך כותב גם ה'חזון איש':²⁴

מכאן נראה דבשוגג אינו חייב בידי שמים והכא מכיון להזיק אלא שאין ההיזק ברור... כגון העושה מלאכה במי חטאת ולא ידע שנפסל פטור ביד"ש...

2. נזק בלתי צפוי

המהרש"ל²⁵ דן באדם שהכה את חברו, ופגע בו יותר מהצפוי על פי דרך הטבע: ואם אמדו הב"ד כל אותם הדברים, ושיערו שאין ראוי כלל לאותו הנזק. א"כ שטן קטרג בשעת הסכנה, ואונס הוא, ופטור. ומ"מ ישלם לו לב"ה כפי מה שהיה ראוי להזיק. ועל היתר נראה בעיני דחייב בדיני שמים.

על כך משיג ה'שבות יעקב':²⁶

אלא ודאי דכהאי גוונא לגמרי פטור בסתימות לשון הש"ס וכל הפוסקים דסתמא קתני פטור ולא הזכירו כלל שחייב בדיני שמים.

דהיינו לדעת המהרש"ל, אם מחמת המכות נגרם נזק גדול יותר ממה שאמור היה להיות, ואין על כך חיוב בדיני אדם, שהרי בית דין צריכים לאמוד את המכות ולהחליט מה הנזק שאפשר לחייב עליו, עדיין יש למכה אחריות מצד דיני שמים. לעומת זאת לדעת ה'שבות יעקב', הפטור במקרה זה הוא גורף, ואין חיוב גם בדיני שמים. נראה שגם לדעת המהרש"ל, דווקא במקרה שנעשה מעשה פשיעה מובהק - אפשר להרחיב את החיוב גם לתוצאות לא צפויות; אך אם לא הייתה כוונה לנזק כלל, מודה הוא לשאר פוסקים שפטור גם בדיני שמים.

3. מניעת רווח

במקרה של מניעת רווח, יש מי שכותב שאין חיוב לצאת ידי שמים. כך כותב הש"ך:²⁷ דמניעת הרווח לא קרי הפסד כדאיתא בירושלמי [ב"מ פ"ט ה"ג] הביאוהו הפוסקים, המבטל כיסו של חברו אין לו עליו אלא תרעומת, וגרע מגרמא בנזיקין דפטור...

וכן כותב שו"ת 'בית אפרים',²⁸ שאין חיוב לצאת ידי שמים ב'מבטל כיסו', כיוון שלא בא הממון לידו. לעומתם כתב הב"ח:²⁹ 'עבירה היא בידו ובכלל גזל את חברו'. משמע שחייב לצאת ידי שמים. וכן נכתב בשו"ת רדב"ז,³⁰ שו"ת 'אבני נזר',³¹ שו"ת 'הר צבי',³²

24. חזו"א, ב"ק סי' ד ס"ק ה.

25. ים של שלמה, ב"ק פ"ח סי' לח.

26. שבות יעקב, א סי' קפ.

27. ש"ך לשו"ע, חו"מ סי' סא ס"ק י.

28. שו"ת בית אפרים, חו"מ סי' כח.

29. ב"ח, חו"מ סי' לח ס"ק יז.

30. שו"ת הרדב"ז, א סי' פד; שם ו סי' ב אלפים רמה.

31. שו"ת אבני נזר, יו"ד סי' קל.

32. שו"ת הר צבי, יו"ד סי' קלא.

4. רשלנות

מאידיך יש לדון לחייב במקרה של רשלנות. בספר 'חישוקי חמד'³³ דן במי שרץ לכביש וגרם למכונת לסטות ולהזיק:

אמנם מו"ח מרן הגרי"ש אלישיב שליט"א אמר שיש מקום לחייבו בדיני שמים, מכיון שידע שיש מכונות בכביש, ומכונת עלולה להגיע פתאום, הרי שפשע במה שרץ לכביש, ונחשב קצת שנתכוון להזיק, ולכן אולי חייב בדיני שמים. נמצא שאם יש התרשלות או חשש לנזק, הדבר עשוי להיחשב כוונה להזיק, וגורר לפחות חיוב בדיני שמים.³⁴ לענ"ד יש להוכיח נכונות שיטה זו מהשוואה לחיוב בדיני שמים ב'טוען ונטען'. כפי שיפורט להלן, החיוב בדיני שמים נובע מהתרשלות.

5. כוונה לטובה

מדברי התוספות³⁵ ו'תוספות רבינו פרץ'³⁶ עולה שגם אם הייתה כוונת המזיק לטובה, כיוון שהיה לו ליזהר שלא יבוא לידי הפסד, אם גרם להפסד - חייב. כגון שזה שכיסה את התבואה התכוון שלא תידלק, ובטעות גרם לכך שתהפוך להיות 'טמון' ושמדליק האש יהיה פטור על נזקי התבואה, ובכל זאת חייב, כיוון שהיה לו ליזהר. ב'שיטה מקובצת', על אתר, ציין לדברי הרא"ה וה'מאירי' החולקים וסוברים שרק אם יש כוונה להזיק ממש - יש חיוב לצאת ידי שמים. ייתכן שגם לשיטת התוספות, בדרך כלל יש לפטור 'גרמא' בשוגג; והמחלוקת בין התוספות לראשונים האחרים במקרה של כוונה לטובה תהיה רק במקרה זה שבו נעשה מעשה הנזק במזיד, והשאלה היא האם כוונה טובה יכולה לשמש סיבת פטור.

6. תועלת עצמו

יש מהפוסקים שכתבו שאם אדם עשה את הפעולה לתועלת עצמו, אין לו חיוב על כך. על כן כותב ה'חוות יאיר'³⁷ שאדם שעייב ספינה לצורך גביית חובו ונגרם לה נזק, אין לו חיוב אפילו בדיני שמים.

ג. טוען ונטען

במגוון מקרים עולה שאלת החיוב לצאת ידי שמים. נביא את עיקרי הדברים המופיעים בשו"ע ונושאי כליו.

33. חישוקי חמד, כתובות צה ע"א.

34. בקובץ 'שערי צדק' ג, עמ' 238 ואילך שדן בברוקר ששכח לקנות מניות ונגרם בכך הפסד, והוא דן לפטור אפילו מחיוב לצאת ידי שמים, וצ"ע האם אין זו התרשלות של ממש, אמנם למעשה נראה לפטור משום שזו מניעת ריווח כמפורט בסעיף הקודם.

35. תוספות, ב"ק נו ע"א, ד"ה כסוי.

36. מובא בשיטמ"ק שם.

37. חוות יאיר, סי' מה.

1. ברי ושמא - 'איני יודע אם הלוי'תני'

נפסק בשו"ע³⁸ על פי הגמרא³⁹ בנוגע למי שלא זכר אם הלוי לו: מנה לי בידך שהלוי'תך או שהפקדתי בידך, והלה אומר: איני יודע אם הלוי'תני או אם הפקדת בידי, ישבע היסת שאינו יודע, ופטור. ואם בא לצאת ידי שמים, ישלם.

2. 'איני יודע אם החזרתי' - בלא תביעה

כך פוסק השו"ע⁴⁰ בנוגע לאדם שאומר 'איני יודע אם החזרתי' וחברו אינו תובעו: לא תבעו אדם, אלא מעצמו אמר לחבירו: הלוי'תני, או: הפקדת אצלי, או: גזלתיך ואיני יודע אם החזרתי לך, פטור. ואם בא לצאת ידי שמים, חייב לשלם. דומה לכך מקרה של אדם שלוה משניים, ואינו זוכר את הסכומים המדויקים. במקרה זה הלווה חייב לשלם את הסכום הגבוה לשני המלווים, כדי לצאת ידי שמים.⁴¹ במקרה שהוא לוה רק מאחד אך הוא מסופק ממי לוה, נחלקו הראשונים האם יש חיוב לצאת ידי שמים.⁴² הש"ך מציין שה'שולחן ערוך' סתם כדעה שאין לחייב במקרה של פיקדון.⁴³ האחרונים הציעו כמה חילוקים בין מקרה זה למקרה הקודם, שבו כולם מודים שחייב לשלם כדי לצאת ידי שמים. 'קצות החושן'⁴⁴ מבאר שאם יש ספק על עצם ההלוואה, בלא תביעת ברי - אין מקום לחיוב כלל. הש"ך⁴⁵ מבאר שבמקרה של מלווה אחד, לא הייתה על הלווה אחריות מיוחדת לזכור מי המלווה ולא היה עליו לחשוש משכחת המלוה שזה אינו חשש מצוי, ולכן אין חיוב לצאת ידי שמים. אין הדבר כן בשני מלווים, היה עליו לזכור כמה הלווה כל אחד, ו'נתיבות המשפט'⁴⁶ הוסיף על פי דרך זו שלא היה עליו לחשוש משכחת ושיבוא אדם שלא הלווה לו כלל לתבוע אותו, משא"כ במקום שיש שני לוויים שהיה עליו לזכור ולכן חייב לשלם כדי לצאת ידי שמים.

3. שניהם מסופקים

במקרה ששני המלווים אינם יודעים על היקף ההלוואה וגם הלווה אינו יודע, ישנה מחלוקת ראשונים אם יש חיוב לצאת ידי שמים, והובאו שתי הדעות ב'שולחן ערוך'.⁴⁷ הכרעת הש"ך על פי הירושלמי היא שאין חובה לצאת ידי שמים.⁴⁸

38. שו"ע, חו"מ סי' עה סעי' ט.

39. ב"ק קיח ע"ב.

40. שו"ע, חו"מ סי' עה סעי' י.

41. שו"ע, חו"מ סי' עו סעי' א; ראה באחרונים שם שזו הלכה מוסכמת, אם כי לדעת הב"ח יש מי שחולק.

42. המחלוקת הובאה בשו"ע, שם סי' עו סעי' ג.

43. שו"ע, חו"מ סי' ש סעי' ג.

44. קצות החושן, סי' עו ס"ק א.

45. שך לשו"ע, חו"מ סי' עו ס"ק טז.

46. נתיבות המשפט, חו"מ סי' עו ס"ק י.

47. שו"ע, חו"מ סי' עה סעי' יח.

48. שך לשו"ע, סי' עה ס"ק טז.

4. גזל ואינו יודע ממי ואין תובעים

במקרה שאדם גזל ואינו יודע ממי הוא גזל, ואיש אינו תובעו, נפסק בשו"ע⁴⁹ שחייב לשלם לכולם כדי לצאת ידי שמים.

5. שמר על פיקדון ואינו יודע למי

במקרה ששני בעלי פיקדון באו בנפרד להפקיד, ואינו יודע של מי הפיקדון והם אינם תובעים חייב לצאת ידי שמים ולשלם לכולם כפי טענתם.⁵⁰ ואם באו ביחד ומסרו לו כאחד, ואינו זוכר כמה שייך לכל אחד והם תובעים אותו, נחלקו הראשונים אם חייב לצאת ידי שמים ה'שלחן ערוך' כתב בסתם שפטור (שם ס' ש סעי' א) והרמ"א (שם) הביא את הדעה המחייבת. ואם מסופק מי בעל הפיקדון והם אינם תובעים אותו, פטור בדיני שמים,⁵¹ אלא אם כן מדובר ביורשים שאינם יודעים על הפיקדון שלא באשמתם. אף שלגבי הלוואה נחלקו הדעות במי שמסופק מי המלווה כאמור לעיל (סעיף 3), ייתכן שכאן הכריע כדעה שאין חיוב.⁵² ויש מחלקים וסוברים שבפיקדון יש לו אכן פחות אחריות, היות והוא פטור באונסין, ולא קיבל על עצמו לשמור באופן שיתחייב להוסיף מכיסו בלא סיבה.⁵³

6. אינו יודע ממי קנה

קונה ששכח ממי קנה וכמה מוכרים תובעים אותו על כך, נפסק ב'שלחן ערוך' שהוא חייב לצאת ידי שמים.⁵⁴ אמנם תמהו על כך הפוסקים,⁵⁵ מדוע מקרה זה יותר חמור מפיקדון, שה'שלחן ערוך' (לעיל סעיף 5) מכריע בו שאין חיוב לצאת ידי שמים? 'קצות החושן'⁵⁶ הסביר שלדעת השולחן ערוך אכן מדובר בהלכה לחסידיים, ומן הדין אדם רגיל אינו חייב גם לצאת ידי שמים. 'שער משפט'⁵⁷ חידש שהיות ומדובר בזיכרון לזמן קצר של למי שילם, יש יותר אחריות על הקונה מאשר בפיקדון. בפיקדון, אם מדובר במפקידים שלא הפקידו ביחד, יש אחריות על השומר לרשום את הפיקדון, ואם מדובר במפקידים שלא הקפידו - הרי שהם פשעו.

סיכום הפרק

אף שכאמור מדובר בפרטים רבים ובמחלוקות מרובות, אפשר ללמוד מהלכות אלו את העיקרון, שיש חיוב על אדם שהייתה לו אחריות ולא עמד בה בדיני שמים, גם אם אין לו

49. שו"ע, חו"מ ס' ססה סעי' ב.

50. שו"ע, חו"מ ס' ש סעי' א.

51. רמ"א לשו"ע, שם סעי' ג.

52. ש"ך, ס' עו ס"ק יח; גר"א, ס' עו ס"ק ה.

53. נחל יצחק, ס' עו אות ג.

54. שו"ע, חו"מ ס' רכב סעי' ב.

55. ש"ך לשו"ע, שם ס"ק ו.

56. קצות החושן, ס' רכב ס"ק ה.

57. שער המשפט, ס' רכב ס"ק ב.

חוב בדיני אדם; ובדרך כלל כשיש פטור בדיני שמים, הרי הוא נובע מכך שבעל הכסף פשע, או שלנתבע לא הייתה אחריות של ממש.

ד. מקרים נוספים

בפוסקים עולים מקרים נוספים שבהם יש חוב לצאת ידי שמים. קשה ללמוד מהם עיקרון ברור, אך כדאי להביאם בקצרה, שמא ניתן לדמות אליהם מקרים נוספים.

1. קים ליה בדרכה מיניה

במקרה שבו יש חוב חמור יותר כגון על חילול שבת וכדומה, אי אפשר לחייב ממון בדיני אדם; ויש שסייגו את החוב בדיני שמים רק למקרה שהעונש הגדול ביותר לא מבוצע מסיבות שונות.

2. קטן שהזיק

אף שקטן שהזיק פטור מלשלם, יש מקום לחייבו לצאת ידי שמים לכשיגדל, ולפחות בתשלום חלקי.⁵⁸

3. רופא שטעה

עקרונית לרופא שטעה יש פטור בדיני אדם, אך יש חוב לצאת ידי שמים.⁵⁹

4. ממון שאין לו תובעין

במקרה שאכל או הזיק מתנות כהונה וכדומה, חייב לצאת ידי שמים.⁶⁰

ה. חוב על הציבור או על חברות גדולות

יש מקום להוסיף שבמקרה שהחוב הוא על ציבור או חברה גדולה, ייתכן שחוב לצאת ידי שמים הופך להיות חוב בדיני אדם. בפוסקים נידון עניין זה בנוגע לחיובים שהם לפני משורת הדין. כך כותב הב"ח⁶¹ בנוגע לחיוב לפני משורת הדין: 'וכן נוהגים בכל בית דין בישראל לכוף לעשיר בדבר ראוי ונכון ואף על פי שאין הדין כך'. כך גם עולה מדברי הש"ך⁶² המצטט מדברי ה'מרדכי'⁶³ וכן פסקו ראבי"ה וראב"ן, דכייפין להחזיר היכא דהמוצא עשיר. וכן הביא בשו"ת מהרש"ם⁶⁴ משו"ת 'השיב משה':⁶⁵ 'שדברי הב"ח כאלו נתנו בסיני'. אמנם מדברי 'פתחי תשובה'⁶⁶ עולה שיש לצמצם את הכפייה:

58. רמ"א, או"ח סי' שמג, וראה משנה ברורה ס"ק ט.

59. שו"ע, יו"ד סי' שלו סעי' א; יש הרבה פרטים בעניין, ראה למשל בחוברת בית הלל ז עמ' סו ואילך.

60. שו"ע יו"ד סי' סא סעי' טו.

61. ב"ח, חו"מ סי' יב.

62. ש"ך לשו"ע, חו"מ סי' רנט ס"ק ג.

63. מרדכי, בבא מציעא אות רנז.

64. שו"ת מהרש"ם, ז סי' קצא.

65. שו"ת השיב משה, סוף סי' מ.

66. פתחי תשובה, סי' יב ס"ק ו.

ועיין בתומים סק"ד שכתב דהך כפיה היינו בדברים... ודלא כתשובת צמח צדק סי' פ"ט דמסיק להלכה דכופין ע"י שמתא, וזה אינו ע"ש. ועיין בתשובת חתם סופר חיו"ד ס"ס רל"ט הזכיר שם דברי הצמח צדק סי' פ"ט הנ"ל, ומשמע קצת שמסכים עמו, ע"ש. ועיין בתשובת שב יעקב חאה"ע ס"ס כ"ט כתב על נידון דשם, דמה שרצה רב אחד לחייב הבע"ד משום לפנים משורת הדין ואפילו לכוף, ע"פ דברי הב"ח שכתב דנוהגין בכל ב"ד לכוף לעשות דבר ראוי ונכון כו', אין דעתי מסכמת עמו כלל, חדא, דהב"ח גופיה לא כתב כך אלא בעשיר כו'... ובפרט בזמן הזה חס וחלילה ליתן רשות לבית דין לילך אחר הסברות כדי לכוף להוציא ממון לפנים משורת הדין, על כן אין דעתי כלל עם הרב הנ"ל כו', עכ"ד. ואפשר דגם הוא ז"ל לא קאמר אלא לפי מה שנראה דעת הב"ח לכוף בשוטין או ע"י שמתא, אבל בדברים לבד גם הוא מודה, ובפרט היכא שנזכר בפוסקים שחייב לפנים משוה"ד. מדבריו עולה שגם לפי הב"ח אין מקום ליותר מאשר לכוף ב'דברים'.

סיכום

א. עסקנו במאמר זה במקרים שבהם נוצר חיוב לצאת ידי שמים. עיקר הדין הוא הרחבה של דיני נזיקין, דהיינו אחריות נוספת מעבר לחיוב המוטל מהדין על המזיק. ציינו כמה הגבלות לאחריות זו. לאחר מכן דנו במקרים אפשריים בענייני 'טוען ונטען', שבהם חל חיוב בידי שמים. העיקרון העולה ממקרים אלו הוא שאם יש אחריות על אדם, עליו לשאת באחריות גם אם אי אפשר לחייבו על כך בדיני אדם.

ב. מעבר לכך מצינו חיוב לצאת ידי שמים במקרים נוספים, שבהם באחריות הבסיסית פחות מובהקת מבחינת הדין, כגון קטן שהזיק ועוד.

ג. לא עסקנו כלל במאמר זה במשמעות המעשית של החיוב לצאת ידי שמים. עסק בכך בהרחבה הרב חיים בלוך (אמונת עתיד 98); ומסקנתו, על פי דברי הגר"נ גולדברג, שיש לצרף חיוב זה בתור שיקול לפשרה בבית הדין.⁶⁷

ד. יסודו של החיוב לצאת ידי שמים הוא בעיקר בקיומה של אשמה משמעותית על כתפי הנתבע. יש מקום אפוא לבחון כל מקרה המגיע לבית הדין, ולשקול אם ייתכן שיש בו חיוב לצאת ידי שמים.

ה. במקרה של חברה גדולה או ציבור יש מקום לומר שחיוב לצאת ידי שמים הופך להיות חיוב מן הדין.

67. ראה דברי הגר"נ בספרו 'משפט ערוך' (סי' כח, עמ' 34 הערה 153): 'ונראה שלכולי עלמא אם בעלי דין באו לדין וקנו מהם הן לדין הן לפשרה ובית דין רואה שהדין הוא שהתבע חייב בדיני שמים ופטור בדיני אדם - על בית דין לעשות פשרה ולחייבו במקצת ועל התובע למחול על השאר גם בדיני שמים'.